

ЦИВІЛЬНІ ПРАВА ДІТЕЙ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА РЕФОРМОЮ ОЛЕКСАНДРА ІІ ТА ДОПОВНЕННЯМИ ДО НЕЇ

Забута реформа. Так можна охарактеризувати цю реформу. Дійсно, розробка теми, почата в дореволюційній вітчизняній історіографії [1], зовсім припинилася після жовтня 1917 року. Не знайшла вона відбиття й у колективних працях [2]. Та й не дивно. Автори розділів, присвячених історії православної церкви в ХІХ в., не залучили архівних матеріалів, обмежившись вивченням виданих джерел, періодики того часу й деяких праць істориків кінця ХІХ — початку ХХ століття. Особливо обділено було увагою правове становище дітей духовенства відповідно до реформи, проведеної повсюдно Олександром ІІ. Тим часом західні історики виявляли цікавість до церковної реформи. Можна серед них назвати І. Смолича [3], Р. Фриза [4] та ін.

В історії Російської імперії відправною точкою появи ювенального правосуддя прийнято вважати 1910 рік. Цей період тривав недовго — до 1918 року. Тому права неповнолітніх, особливо тих, хто належав до родин духовенства, не приділялося уваги в літературі. Період царювання Олександра ІІ дуже багатий на законодавство в галузі прав неповнолітніх дітей духовенства.

Церковна реформа почалася однієї з перших в 1863 року в силу тих же причин, що й інші перетворення Олександра ІІ, що пішли за скасуванням кріпосного права. Наприкінці 50-х років ХІХ в. російська православна церква займала головне становище серед інших легітимних у країні релігійних організацій; православ'я було державною релігією. Хоча про це в минулому писали [5], але правова основа й сам механізм взаємин церкви й держави не розкриті. Давній і тісний їхній зв'язок оформлявся особливою галуззю юриспруденції — церковним правом, що включало в себе канонічне й догматичне право, цивільні й світські закони. Джерелами церковного права в Росії були Священне писання, правила апостолів, всесвітніх і помісних соборів, батьків церкви, з одного боку, Духовний регламент, царські укази, визначення Священного Синоду й діючі цивільні закони — з іншого. Реформа 1869 року звертала головну увагу, крім організації побуту й прав духовенства, на дітей того ж самого духовенства. На це в уряді був ряд причин.

Був відмінений закон про приналежність дітей священнослужителів із самого народження духовному відомству, і, як наслідок, виникло запитання, до якого з існуючих станів вони повинні бути віднесені. Були міркування скасувати для дітей духовенства рекрутчину й подушну подать, таким чином зарахувавши їх до одного з вільних станів імперії. «Дітям протестантських пасторів Всемиловейшее даровані усі права, привласнені дітям особистих дворян» [6].

Уряд хотів, щоб діти священнослужителів користувалися всіма правами дітей особистих дворян, щоб дворянські діти «належали із самого свого народження

до потомственного почесного громадянства, а діти церковнослужителів до особистого почесного громадянства» [7, 224].

Саме ці міркування й лягли в основу Реформи 1869 року, яка у перший раз за багато століть торкнулася цивільного становища дітей приходського духовенства.

Права дітей духовенства відрізнялися по приналежності їхніх батьків до священнослужителів або церковних паламарів [8].

Дітям священнослужителів, не залежно від звання, у якому вони народилися, надавалося право потомственного почесного громадянства, а дітям паламарів — право особистого почесного громадянства. Законодавство також містило в собі умови для самого нижчого й численного класу духовенства — півчих, дзвонарів і сторожів. Як особи духовної приналежності, вони звільнялися від податей, рекрутчини й могли за власним бажанням, по досягненні повноліття, приписатися до міського або сільського населення [9, п. 2].

Сини церковнослужителів і священнослужителів, що надійшли у звання з особистих дворян, при влаштуванні на цивільну службу користувалися правами, наданими їхньому званню, причому для них відмінявся колишній річний строк влаштування на службу й колишню заборону вдруге влаштовуватися на службу у випадку звільнення. Діти церковних паламарів, при влаштуванні на цивільну службу, зараховувалися до третього розряду канцелярських службовців [9, п. 4]. Це положення поширювалося на всіх, хто влаштувався на цивільну службу до прийняття й після прийняття закону 1869 року [10].

Законоположення 1869 року всебічно не розглядало права дітей духовенства й вимагало деяких доробок і уточнень. Вони не змусили себе довго чекати. В 1871 році виходить у світ думка Державної Ради, Височайше затверджена 15 березня. Законопроект 1869 року не розглядав випадки влаштування дітей на цивільну службу, якщо вони народжені після одержання їхніми батьками духовного сану. 15 березня за всіма встановлюється єдине право [11, п. 1]. Також визначалися права дітей церковних паламарів, які закінчили духовні академії, а також права наставників духовних академій, семінарій і училищ, що належали до 26 травня 1869 року до числа духовних установ. Всі вони здобували права дітей священнослужителів [11, п. 2, 4]. Трохи пізніше був оприлюднений Височайший указ про сімейні права духовенства, одна із частин якого говорила про те, що знімаються обмеження у виборі наречених для духівників (раніше вибір обмежувався тільки дівицями духовного звання). Інша частина містила рекомендації відносно шлюбів дітей священнослужителів. Тим, хто не перебував на службі в єпархіальному відомстві, мали право одружуватися на загальних підставах, не запитуючи дозволу на шлюб у єпархіального начальства.

Згодом існувала ще одна редакція законодавства щодо дітей священнослужителів, у якій ще більше пом'якшилися умови переходу на цивільну службу [12, ст. 387, 273]. У новій редакції зводу законів з точністю визначені права всіх дітей духовенства, хто міг переходити на цивільну службу. Правом володіли:

- 1) сини священників, дияконів;
- 2) сини паламарів (дячків, паламарів, псаломщиків).

Заборона стосувалася тільки тих, кому не дозволяло походження, або тих, хто був позбавлений духовного сану за порушення. Але на той момент уже діяло правило «не пійманий — не злодій», тобто якщо існувала тільки підозра на провину, то особа цілком могла претендувати на перехід на цивільну службу.

При влаштуванні на службу діти з різних родин також одержували різні розряди цивільної служби:

1) діти священнослужителів з потомствених дворян зараховувалися до першого розряду;

2) сини священників, дияконів і церковних паламарів, що користуються правами особистого дворянства, діти церковних паламарів, що закінчили духовні академії й семінарії, — до другого розряду канцелярських службовців;

3) до третього розряду належали сини церковних паламарів без права особистого дворянства;

4) четвертий розряд — нижчі шари — півчі, дзвонарі, що влаштувалися до 26 травня 1869 року в духовні консисторії [13; 14].

Студентам духовних семінарій давали чин чотирнадцятого класу, для учнів, що закінчили навчальний заклад без звання студента, давалося два роки, як строк, після якого вони могли одержати перший класний чин [13; 14, ст. 187].

Діти духовенства могли також вибрати й військову службу, при якій вони також звільнялися від усіляких податей і рекрутської повинності [13; 14, ст. 291].

Права дітей священно-, церковнослужителів, закріплені Реформою 1869 року, яскраво відображають основну на той момент ціль уряду — підняти в цивільному відношенні духовне звання й поставити його на один рівень із іншими станами Російської імперії. Отже, уживаючи реформу церкви в ім'я охорони основ самодержавства, головним її результатом хотіли бачити підвищення авторитету православного парафіяльного духовенства в народі. Здавалося: позбав духовництво від принизливої необхідності випрошувати плату за требо-виправлення, поліпши його професійну підготовку, скасууй закони, що відгороджують стан від суспільства, дай йому можливість учити селянських дітей — і ціль досягнута: з розчуленням слухає народ слова високоморальних пастирів, безкорисливо працюючих на його користь. На ділі багато чого пішло не так, як припускали ті, хто стояв у керма.

Іншим завданням реформи було розширення прав дітей духовенства. Тут головну частину роботи виконало Друге відділення, що зібрало з єпархій пропозиції щодо цього. Закон 26 травня 1869 року зберіг за ними пільги й права, у тому числі волю від рекрутської повинності й право вступати до духовно-навчальних закладів. М. Н. Ковзанок порівняв закон 26 травня за його значенням для церкви з реформою 19 лютого 1861 року, зазначивши, що з нього й починається реформа церковних справ [15, 25, 27]. «Відтепер уже не буде родин, приписаних до церкви, щоб забезпечувати її священниками, подібно тому, як приписувалися села до фабрик для забезпечення їх робочим людом», — писав він. 30 квітня 1871 року приспів і інший закон, за яким, залежно від становища батьків, діти діставали права дворян або почесних громадян, що створювало нові можливості просування шляхом світського життя.

Однак мало хто поспішив скористатися волею. У рік видання закону 26 травня приплив у духовну школу «своїх» дітей не зменшився. Один із церковних письменників тієї епохи дійшов висновку, що отут позначилася корпоративність мислення: «Упевненість у тім, що в духовному званні може бути й повинне найтися місце для всіх осіб духовного походження, зовсім відучила духівництво піклуватися про підшукування для дітей інших шляхів виховання й життя, крім духовного училища й духовного звання» [16, 357–380].

Поступово поводження духовенства змінилося. Діти його стали широко використовувати свої права, навіть закінчивши семінарії, часто йшли в цивільну службу, вступали до світських вищих й спеціальних навчальних закладів. Особливо багато колишніх семінаристів виявилось на історико-філологічних і юридичних факультетах університетів. У 1880 році їх було 34,5% [17, 10–11].

Література і примітки

1. Папков А. А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855–1870 года). — С.Пб. 1902; ***. Церковь русская в 25-летнее Царствование... императора Александра II. — К., 1881; Миротворцев В. В. Меры правительства к преобразованию быта православного белого духовенства в царствование государя императора Александра II // Православный соборник. — Казань, 1880. — № 11 и др.
2. Церковь в истории России (IX в. — 1917 года). — М., 1967; Русское православие: Вехи истории. — М., 1988.
3. Smolitch I. Geschichte der russischen Kirche, 1700–1917. — Leiden, 1964.
4. Freeze G. L. The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. — Princeton, 1983.
5. Дмитриев С. С. Православная церковь и государство в предреформенной России // История СССР. — 1966. — № 4.
6. Закон о состояниях. — 1869. — Ст. 385.
7. Дело высочайше утвержденного присутствия. — № 104, ч. 1.
8. Паламар, тобто член причту церкви, інакше церковнослужитель; загальна назва всіх кліриків, за винятком священника й диякона: дячків, читців, псаломщиків, паламарів і т.п. Їхній обов'язок — читання з богослужбових книг, спів на криласі й взагалі участь у всіх церковних богослужіннях. До 1869 року на них лежав також обов'язок спостерігати за чистотою церкви. Штатний паламар особливими молитвами присвячується архієпископу у стихар.
9. П.С.З. — 1869. — № 47138.
10. П.С.З. — 1871. — № 49509.
11. П.С.З. — 1871. — № 49361.
12. П.С.З. — 1871. — № 49595. Устав о службе. Т. III.
13. П.С.З. — 1871. — Отд. II. — П. 3.
14. П.С.З. — 1871. — Отд. III. — П. 5.
15. Катков М. П. О церкви. — М., 1905.
16. Православное обозрение. — 1869. — № 10.
17. Статистика Российской империи. — С.Пб., 1888. — Т. 3.